

Ka Whati te Tūātea: he kōrero mō Matuahautere He aratohu mā te kaiako

TAUMATA 3-4
TE REO MĀORI
TIKANGA Ā-IWI

 Te Poutāhū
Curriculum Centre

 **Te Tāhuhu o
te Mātauranga**
Ministry of Education

 **Te Kāwanatanga
o Aotearoa**
New Zealand Government

Ngā Ihirangi

He Kōrero Whakataki	2
He Tauira Whakaakoranga	3
Akoranga 1	3
Akoranga 2	4
Akoranga 3	5
Akoranga 4	5
Akoranga 5	6
Akoranga 6	7
Akoranga 7	7

I tāia tuatahitia i te tau 2024 mō Te Tāhuhu o te Mātauranga e Huia Publishers
Pouaka Poutāpeta 12280
Te Whanganui-a-Tara 6011
Aotearoa
www.huia.co.nz
Nā Gina Timoti i tuhi tēnei aratohu mā te kaiako.
Manatārua i tēnei pukapuka © Te Tāhuhu o te Mātauranga
ISBN 978-1-77550-892-2 (ā-matihiko)
Ki te hiahia koe ki ētahi atu rauemi, whakapā mai ki:
Te Ratonga Kiritaki a Te Tāhuhu o te Mātauranga
Waea koreutu: 0800 660 662
Īmerā: orders@thechair.education.govt.nz
Ipurangi: www.thechair.co.nz
Tama take: 50892

He Kōrero Whakataki

He aratohu tēnei mā te kaiako. He mea whakamahi tēnei aratohu me te rauemi *Ka Whati te Tūātea: he kōrero mō Matuahautere*.

He tuinga pūrākau whakamārama tēnei mō te takinga o ngā uri a Matuahautere ki ngā tūtohu whenua a Ngāti Kuia. Ko Matuahautere he tipuna taketake i roto i ngā kōrero o Ngāti Kuia. Nā rāua ko te kaitiaki, a Kaikaiāwaro, i para i te ara mō ngā uri whakaheke kia whakatau kāinga ki Te Taihū o te Waka-a-Māui. I tōna wā, he tangata māia, he tangata māharahara ia mō āna uri.

Ko ngā kōrero o tēnei tuinga e pā ana ki te hekenga mai o ngā uri o Kupe me Ngāti Kuia ki Te Taihū o te Waka-a-Māui. Kua whakahaumakotia te puka nei ki ngā karakia me ngā kōrero tonu a te iwi.

Ko te ngako o te kōrero nei, kia upoko mārō te whai i ō hiahia. Ahakoa ngā uauatanga me ngā tāruketanga, ko te mea nui, kia pāuaua tonu te haere, tae noa ki te otinga o te mahi.

Ngā whāinga

Ko ngā whāinga i whakatakotohia e Ngāti Kuia:

- Kia hono ēnei pūrākau ki ngā uri o te iwi, kia mōhio ai nō hea mai rātou.
- He taonga tēnei mō ngā ākonga me ngā mokopuna o Ngāti Kuia, kia whai mōhiotanga mō Matuahautere, tō rātou whakapapa, ngā reo waiata me ngā karakia hoki.
- Kia whai takenga mō ngā tāngata whenua o Ngāti Kuia, kia whakapakari ake i te mana o te iwi hoki.

Te whakapapa o te pukapuka

I ahu mai te pūrākau nei i te wānanga o ngā uri o Ngāti Kuia. Ko te take mō te whakaputanga o te pukapuka, kia whakawhānui ake ngā kōrero o te iwi kia mohio mai i te motu. Anō nei, kia whai mōhiotanga ngā uri hoki mō tō rātou whakapapa.

Ko Tūtūmāpou te maunga

Ko Te Hoiere te awa

Ko Ngāti Kuia te iwi.

Mō te pukapuka

He pai tēnei pukapuka mō te pānui ā-rōpū, takitahi rānei. He pukapuka e kikī ana ki ngā kōrero whakapapa, nā reira he pai mō ērā e hiahia ai ki te ako i ērā momo kaupapa. Tukua mā ngā ākonga anō e whakaaro:

- mō ngā tūtohu whenua o tō rātou iwi
- mō ngā waiata me ngā karakia o tō rātou iwi
- ki ngā āheinga o tō rātou tipuna
- kia puta mai tō rātou ake pitomata.

Ko te pukapuka *Ka Whati te Tūātea: he kōrero mō Matuahautere* mō ngā ākonga Taumata 3 - 4, ngā tau 7 - 8.

Ngā kiriata

Te Pao

He kiriata o Tom Alesana e kōrero ana mō te Pao a Kupe e ai ki te whakamahinga ki roto i te rauemi nei.

Kākahu

He kiriata o Hamuera Manihara, he tohunga whatu kākahu o Ngāti Kuia e kōrero ana mō ngā kākahu me ngā rawa o te taiao o Te Taihū o te Waka.

Pūrākau

He kiriata e whakaatu ana i a Angie Stretch me Wayne Hippolite e whakaputa ana i ētahi atu kōrero e pā ana ki te pukapuka nei.

Karakia

He kiriata o Angie Stretch e kōrero ana mō ngā karakia o Ngāti Kuia, me te pūtakenga mai o te kōrero nei.

Te Hekenga o Matuahautere

He kiriata e pā ana ki ngā haerenga o Matuahautere e ai ki ngā kōrero whakaheke o Ngāti Kuia. I tūhuria e ia te rohe o te Hoiere me tana whānau.

Ngā hononga ki ētahi atu rauemi

- Te paetukutuku o te iwi o Ngāti Kuia: <https://ngatikuia.iwi.nz/>
- He mahere o ngā pā me ngā wāhi i nohoia e te iwi o Ngāti Kuia: <https://ngatikuia.maps.arcgis.com/apps/dashboards/d7025a78aa974d0199b06eef429f9690>

He Tauira Whakaakoranga

Akoranga 1 – Te āhua o te pukapuka

Hei mahi 1: Te rangitupu

Ko te arotahinga, ko te kaupapa matua o te pukapuka. Tautohua i te kaupapa kei te taitara o te pukapuka. Me ohia manomano e whakarāpopoto ai i te kaupapa o te pukapuka, tuhia hoki ngā kupu, ngā āhuatanga rānei o te pukapuka e taunaki ai i ngā whakaaro.

Te whakamāramatanga

Whakaatuhia te uhi o te pukapuka ki ngā ākonga. Kōrerohia ētahi āhuatanga o te pikitia me ngā kupu kāore pea e tino mārama.

- He aha te tino kaupapa o te pukapuka?
- Ka pēhea koe/koutou e mōhio ai?
- He aha ngā tīwhiri i te uhi e taunaki ana i ōu/ō koutou whakaaro?

Hei mahi 2: Te matapae

Tuhia ētahi kupu mai i te pukapuka ki te papamā; pēnei i te pā-tūwatawata, tapaina, motu, moana. Ka nui te tekau kupu. Ka whakaaturia hoki ngā whakaahua o te pukapuka.

Akiakina ngā ākonga kia āta titiro ki ngā whakaahua me te tūhono ki ngā kupu kua tuhia ki te papamā. Kōrerohia ētahi āhuatanga o ngā whakaahua:

- Ki ōu whakaaro nō tēhea wā tēnei kōrero?
- He aha pea ētahi o ngā mahi ka kōrerohia i tēnei pukapuka?
- Ka pēhea koe/koutou e mōhio ai?

Ka mahi takirua ngā ākonga ki te wānanga i te kaupapa o te pukapuka. Ka taki tētahi ākonga i te kōrero pūrākau ki tōna e whakaaro ai, kātahi ka taki tana hoa. Ka āwhina ngā whakaahua i a rātou. Hei tauira:

- Ki ōku nei whakaaro ko te kaupapa o tēnei pukapuka i te mea
- I te tīmatanga ka
- I tēnei whakaahua ka kitea i a e..... o
- Kei rātou e ana
- I te otinga o te kōrero

Wānanga/Matapaki/Matapae.

Hei mahi 3: Whakaaro ā-mua, ā-muri

He mahi takitahi, he mahi takirua rānei. Whakamahia te pepa ngohe mahi **Akoranga 1: Whakaaro ā-mua, ā-muri**, ā, kei ia ākonga, ia takirua rānei tētahi pepa.

Ko te mahi, ko te tuhi i ētahi kōrero e mōhio kētia nei e ngā ākonga mō te pukapuka i mua i te pānuitanga. Hei te mutunga o ngā mahi, ka hoki atu anō ki te pepa ki te tuhi i ētahi mōhiotanga hou.

He Tauira Whakaakoranga

Akoranga 2 – Mana whenua

Hei mahi 1: Te rangitupu

Ko te arotahinga, ko te ako i ngā ingoa ka kōrerohia i te pūrākau nei, ā, ka rangahau kei hea aua wāhi, arā, ko ngā wāhi me ngā ingoa i takahia i te whenua, i te moana. Rapua ki ngā mahere whenua, ā, tuhia ngā wāhi, ngā iwi, ngā hapū, ngā pā ka kōrerohia i te pūrākau nei. Tāngia ngā rohe ki te mahere whenua.

Hei mahi 2: Te tautohu

He mahi whakaraupapa tēnei. Ko te ako ki te mahi i ngā hātepe hei whakaputa i ō rātou mōhiotanga. He āheinga ki te whakawhānui i ngā mōhiotanga me te pāhekoheko i ngā pārongo hou.

- He mahi takirua
- Ka whakaraupapa i ngā kupu ingoa ki tā rātou e maumahara ai mai i te pukapuka.
- Pānuitia anō i te pukapuka ki te tiro mēnā rā kei te tika te raupapa mai o ngā wāhanga.

Hei mahi 3: Mahere whenua/Kimi wāhi

He mahi takirua, takirōpū rānei. Ina pānui ana, whakarongo ana rānei ki te pukapuka, tuhia ngā ingoa o ngā wāhi pēnei i ngā maunga, awa, moana, pā, aha noa kei te pūrākau nei. Rangahaua ngā wāhi kātahi ka tohu i aua wāhi ki tētahi mahere whenua. Mehemea he ingoa tawhito kimihia ngā kōrero mō taua ingoa, tērā pea ka pātai ki ngā pakeke, ngā kaumātua.

Hei mahi 4: Te whakaingoa wāhi

He kohinga pātai e hāngai ana ki ngā tohu wāhi i kōrerohia i te pūrākau nei.

- Ko wai te/ngā tūpuna i whakaingoa i ngā wāhi me ngā pā o Te Hoiere?
- I pēhea tā rātou tīpako i aua ingoa?
- Nā te aha i pērā ai?
- Kei hea ngā taunakitanga i roto i te pūrākau?
- He aha ngā take me ngā pānga o tēnei whenua ki a rātou?
- Kei te ōrite tonu ngā ingoa i ēnei rā? Mehemea e rerekē ana. Nā te aha i pērā ai?

He Tauira Whakaakoranga

Akoranga 3 – Puna kupu

Hei mahi 1: Te arawhata arepa

Ko te arotahinga, ko te whakawhānui i ngā kupu a te ākonga mā te ako i ngā kupu hou. Tipakohia ngā kupu hou, ngā ingoa o ngā kiripuaki, ngā ingoa hoki o ngā wāhi ka pānuihia i roto i te pukapuka.

Pānui / Tuhi

Ko tā ngā ākonga mahi he tuhi i ngā kupu kia oti mai he momo kuputaka. Mā te kaiako e tuku atu i te pepa kei ngā pepa mahi hei whakakī mā ngā ākonga. Ka whakamārama hoki i ngā mahi ki ngā ākonga.

Hei mahi 2: Kimihia te tikanga

He rautaki tēnei hei whakawhānui atu i te puna kupu me te mōhiotanga ki te tikanga me te whakamahinga o te kupu hou. Ko tā te ākonga he homai i ō rātou ake whakaaro mō taua kupu i mua i te whakamahi i te papakupu. Ka tirohia te whakamahinga o taua kupu te pūrākau. Ka whakamahia te kupu rō rerenga. Ka mutu, ka tuhia i tētahi/ētahi kupu taurite mō taua kupu. Tirohia te pepa ngohe mahi **Akoranga 3: Kimihia te tikanga.**

Akoranga 4 – Ngā` kiripuaki

Hei mahi 1: Te rangitupu

Ka mārama ake ki ngā kaupapa o te tāhū o te pūrākau mēnā rā ka āta titiro ki ngā āhuatanga ake o ngā kiripuaki.

Mā ēnei āhuatanga ake e waihanga i te kiripuaki matua, ngā kiripuaki tautoko, ngā kiritohē hoki me ō rātou wairua i roto i te pūrākau.

- Ko wai te kiripuaki matua?
- Ko wai ngā kiripuaki tautoko?
- Ko wai ngā kiritohē?
- Ka pēhea te āhuatanga o tēnā, o tēnā kiripuaki?
- Ka pēhea tātau e tautohu i te rerekētanga o ia momo kiripuaki?
- He aha ētahi kupu hei whakaahua i tēnā, i tēnā kiripuaki?

Hei mahi 2: Te tūhura kiripuaki

Whakamahia te pepa ngohe mahi **Akoranga 3: Te tūhura kiripuaki.** He ngohe pai tēnei hei whakamātau, hei whakapakari hoki i ngā pūkenga hīkaro. Ka whai wāhi hoki tēnei ngohe ki te whakawhānui i ngā kupu/kīanga āhua me ngā āheinga.

He Tauira Whakaakoranga

Akoranga 5 – Mana tangata

Hei mahi 1: Te rangitupu

Ko te arotahinga, ko ngā iwi, ngā hapū me ngā tīpuna o te pūrākau. Ka whai hononga i waenga i ngā iwi, i ngā hapū, me nga tīpuna ki te kaipānui.

Tautohua ngā tāngata, ngā hapū, ngā iwi ka kōrerohia i te pūrākau nei. Matapakia, ka whakarāpopoto i ngā takunetanga matua me ngā kiripuaki o te pūrākau.

Hei mahi 2: Te taki kōrero

Ka whakarongo ngā ākonga ki te pūrākau. Hei āwhina i ngā ākonga, tukuna he wā hei whakarongo me te matapakia i ngā take ka puta.

He arataki kōrero:

Taki kōrero matua ki tētahi hoa

- He mahi takirua tēnei.
- Pānuihia te pūrākau ki ngā ākonga.
- Ka whai wāhi ia ākonga ki te taki kōrero ki tana hoa.

Taki kōrero matua mā ngā whakaahua

- He mahi takiwhā tēnei.
- Pānuihia te pūrākau ki ngā ākonga.
- Hoatu ngā whakaahua nō te pūrākau hei tuari atu ki waenganui i ia rōpū.
- Ka tīpako ia ākonga i tētahi whakaahua, kātahi ka taki i te wāhanga o te pūrākau e hāngai ana.

Taki kōrero matua mā te reo whakaari

- Pānuihia te pūrākau ki ngā ākonga.
- Whiriwhirihia ētahi wāhanga o te pūrākau kātahi ka wānanga i ngā mahi, ngā nekehanga ā-tinana, ngā kare ā-roto, te reo ā-tinana hei whakapuaki i aua wāhanga.
- Ka riro mā ngā ākonga e whakaari i te kaiako e pānui ana.

Hei mahi 3: Te whakarāpopoto i ngā takunetanga

Ka whakarongo ka pānui ngā ākonga i te pūrākau. Ka tautohu me te tuhi i ngā ariā matua, ngā pārongo hira nui rānei i te tuhinga hei kōrero anō ki ōna kupu ake. Ka whakapūkete me te whakarōpū i ngā pārongo ki ngā ripanga, ki ngā tūtohi rānei. Tukuna te pepa ngohe mahi

Akoranga 5: Te whakarāpopoto i ngā takunetanga.

Hei mahi 4: Ngā take me ngā pānga

Ka pānui ngā ākonga i te wāhanga o te pūrākau, ā, ka tautohua ngā pānga me ngā putanga iho. Ka aro ki ēnei putanga iho:

- He tangata anō i konei i tā rātou ūnga mai?
- He pēhea te āhua o te whenua?
- He aha pea ngā pānga me ngā putanga iho?

He Tauira Whakaakoranga

Akoranga 6 – Ngā Toi

Hei mahi 1: Waihanga whakaari

Arā anō ētahi huarahi hei whakamāori, hei whakamārama i ngā wāhanga o te pūrākau nei. Me noho ā-rōpū kia tirohia, kia kōrerohia anō te pūrākau. Matapakihia ngā tū āhuatanga o ngā kiripuaki. Whakamahia ngā kōrero mai i te Akoranga 4 hei taunaki i ēnei kōrero. Me whakaaro ake ngā ākonga ki ētahi nekehanga, ki ētahi mahi ā-tinana ka whakaatu i te wairua o ngā kiripuaki.

Hei whakaaro anō, whakaritea he rā kia tū ngā ākonga ki te whakaatu i tā rātou whakaari ki te kura, ki te whānau, ki te hāpori. Whakamanahia!

Hei mahi 2: Waihanga karakia/pao

Whakamahia te pepa ngohe mahi **Akoranga 6: Te pao a Kupe**. Ka pānuihia e te kaiako i te pao a Kupe kia rua ngā wā. Ka āta whakarongo ngā ākonga, ka whakakī āputa.

Whakamahia te pepa ngohe mahi **Akoranga 6: Waihanga karakia/pao**. He mahi takitahi, takirua, ā-rōpū rānei. Tirohia ngā kupu o ngā karakia e pā ana ki te pūrākau. Mā te kaiako pea e whakatauiria tētahi whiti kia rangonahia, kia rongoi ngā ākonga i te ihi, te wehi me te wana.

Whakarongo ki ētahi atu mōteatea, pao, pātere kei runga tiriata hei tauira mā ngā ākonga. Ka mutu, ka tū ngā ākonga ki te whakaatu, ki te waiata mai i tā rātou titonga.

Hei mahi 3: Tāngia te tikanga

Whakaahuatia te tikanga o te kupu. Tukuna ngā ākonga ki te whiriwhiri i tētahi kīanga e ngākaunui ana rātou. Tuhia ngā kīanga ki ētahi kāri, whakaatuhia ki ngā ākonga. Mā ngā ākonga tētahi e whiriwhiri hei whakaatatanga mā rātou. Me āta whakaaro ngā ākonga ki te tikanga o te kīanga, ā, me whakaata te tikanga e rātou kia whakamāori ake i ō rātou whakaaro. Ākene pea ka whai whakaaro anō te/ngā ākonga ki tētahi atu horopaki e hāngai ana ki te kīanga, ā, ka whakaatahia tērā.

Akoranga 7 – Rangahau

Hei mahi 1: Hītori o Ngāti Kuia

Tukuna ngā ākonga ki te rangahau i ētahi kōrero e hāngai ana ki a Ngāti Kuia. Tāpirihia he whakaahua, he pikitia rānei hei taunaki i ā rātou kōrero. Ka mutu, tuarihia ā rātou kōrero, rangahau hoki ki te akomanga. Whakamahia ngā tauira o raro hei ārahi i ā rātou mahi rangahau:

- te pepehā
- ngā tāngata
- he kaitiaki
- he marae
- ngā tangata rongonui
- ngā tīpuna

Hei mahi 2: Whakapapa

Kua mārāma ngā ākonga ināiane he iwi 'heke' te iwi Māori. Mā te rangahau i ō rātou tīpuna, ka whakawhānui ake ngā mōhiotanga mō te heke, otirā ka mau ai ngā kōrero nā rātou anō. Me akiaki ngā ākonga ki te uiui atu ki ō rātou kaumātua, pakeke mō ngā kōrero ā-whānau, ā-hapū, ā-iwi hoki.

Ka rangahau te ākonga i ngā hononga me ngā tātai whakapapa ki ō na tīpuna. Hei whakaaro pea, ka rangahau i ngā reanga e rima, nui ake o ngā reanga o tōna whānau, ā, ka kitea, ka rangona ngā hononga o tēnā, o tēnā.

